

УДК 903.26 (477.83-21)

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ БЕЛЗЬКОГО ЗАПОВІДНИКА

Остап ЛАЗУРКО

ЛКП “Археологічно-архітектурна служба м. Львова”

У статті подано результати археологічних досліджень на території Державного історико-культурного заповідника у м. Белзі упродовж 2003-2005 рр., визначено найбільш перспективні об'єкти для подальшого вивчення.

Ключові слова: заповідник, археологія, церква св. Параскеви, поховання, вежа, єврейська дільниця, кераміка, монастир Домініканів.

Створення у Белзі державного історико-культурного заповідника має вагоме значення для подальшого розвитку міста, перетворення його у великий культурний, науковий та туристичний центр. Це закономірне визнання його неповторного історико-архітектурного комплексу. Відзначаючи величезну цінність пам'яток Белза, необхідно звернути увагу на унікальні археологічні пам'ятки, що є свідками його найдавнішого минулого, які є невід'ємною складовою історичного середовища міста.

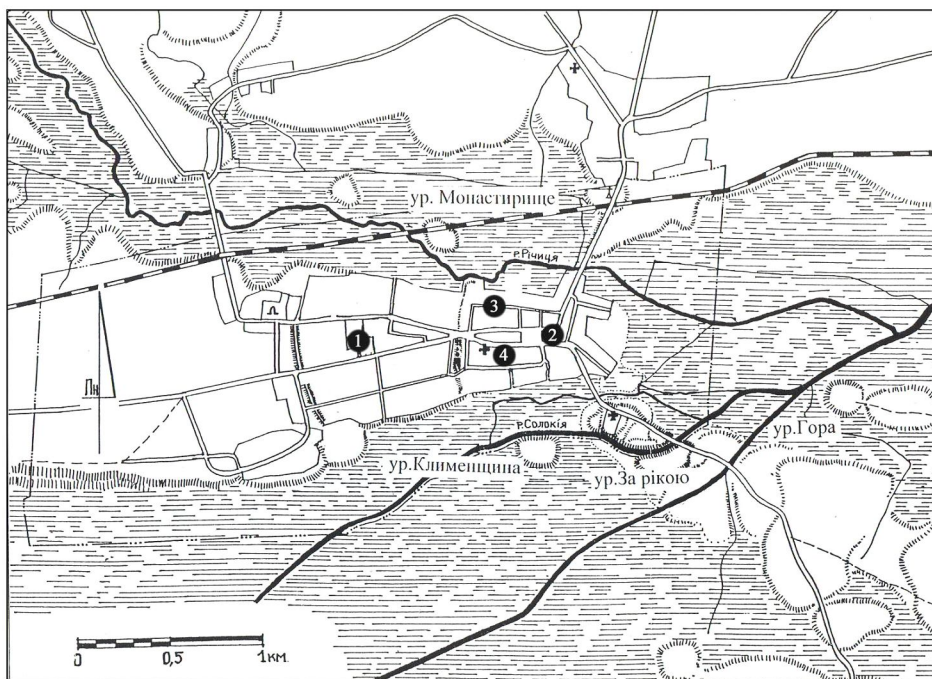
Завдяки роботі працівників заповідника виявлено, зафіксовано, досліджено та реставровано чимало архітектурно-археологічних об'єктів, які збагачують наші знання про розвиток Белза протягом століть.

Церква св. Параскеви. Одним з об'єктів вивчення стала територія біля церкви св. Параскеви – єдиної дерев'яної сакральної пам'ятки Белза, яка розташована на колишньому Люблинському передмісті, в межах міського цвинтаря. Перші згадки про церкву походять з кінця XV ст. Існуюча церква постала у другій половині XVIII ст. Наприкінці XVIII ст. ліквідована окрема парафія, а церква перетворена на цвинтарну каплицю. У 1896 р. будівля стає філійною церквою і відновлюється – рівноширокий з вівтарем бабинець замінено новим, майже рівним по ширині з навою.

У 1970-х рр. проведені дослідження церкви, а в 1979 р. відбулись реставраційні роботи (архітектори Б. Кіндзельський, Г. Крук, І. Могитич), в результаті яких храм отримав сучасний вигляд.

Біля церкви у 2003 р. закладено два шурфи при південній стіні вівтарної частини та стіні бабинця XIX ст. В шурфі № 1 виявлено стелар (дерев'яна фундаментна опора), що тримає підвалину південної стіни вівтаря, на глибині 0,35-0,6 м – кілька монет середини XVII ст. (т. зв. “боратинки”, польського і литовського карбування). Вони карбувались з 1659-1666 рр. на території Речі Посполитої.

Отже, стендари під південною підвалиною вівтарної частини церкви закладались не раніше як у середині XVII ст.

- 1 - церква Св. Параскеви (Розкоп 2003 р.)
- 2 - Оборонна (аріанська) вежа (Розкоп 2003 р.)
- 3 - територія юдейського релігійного центру (Розкоп 2006 р.)
- 4 - монастир оо. Домініканів (Розкоп 2004 р.)

Рис. 1. Картосхема м. Белза та його околиць.

Fig. 1. Schematic map of Belz and its suburbs.

Крім того в шурфі № 1 виявлено 10 поховань та кілька перепоховань, датованих попередньо XVII-XIX ст. П'ять з них дитячі, причому одне лежить під стендаром південної стіни вівтаря. Імовірно, що вівтар церкви, відомої з документів ще з XV ст., міг стояти на цьому ж місці, але закладення (чи ремонт) існуючих підвалин слід датувати не раніше другої половини XVII ст. Таке датування підтверджується й археологічними матеріалами.

В шурфі № 2 зафіксовано сліди від стендарів, очевидно, решток первісного бабинця церкви XVIII ст. В шурфі виявлено 20 поховальних ям, кілька перевідкладених черепів. Оскільки деякі поховання (зокрема, № 18) перекриті стендарами, то слід припускати, що первісна церква, згадувана в документах XV ст., стояла десь поруч, або ж мала дещо менші розміри. Слідів заселення території перед спорудженням церкви не простежено.

Отже, будівництво існуючої церкви слід попередньо датувати не раніше другої половини XVII ст. Для визначення планувальної структури

попередньої церкви, відомої з джерел із початку XVI ст.¹, слід провести додаткові археологічні розкриття при північній стіні храму.

В результаті археологічних досліджень, знайдено 82 артефакти. Керамічні вироби належать в основному гончарному посуду, переважно сірого та темно-сірого кольорів. На багатьох знахідках простежується заглиблений лінійний орнамент та полива зеленого та жовтого кольору. До виробів із скла належать фрагменти посудин, які мають гутний характер виробництва. Скло прозоре або зеленуватого кольору.

Металеві предмети представлені з підківкою, цвяхами і невизначеними предметами із заліза та бронзи (?). Високий відсоток від усіх зібраних знахідок становлять цвяхи. Можна припустити, що вони використовувались для забивання домовин. Підтвердженням цього може бути те, що на деяких із них були рештки дерева. Усі зібрані артефакти датуються XVII-XIX ст.

Аріанська вежа. Аріанська вежа — пам'ятка архітектури XVII ст. — шестигранна цегляна споруда, збудована в 1606 р., назва якої дотепер не з'ясована, оскільки громади аріанів в Белзі ніколи не було. В давнину вежу називали по-різному: “аріанська вежа”, міський архів, стара башта, склад. З початку XIX ст. вона використовувалась на складські потреби. З історичних джерел кінця XIX ст. відомо, що над дверима башти була розміщена плита з зображенням гербу Равіч (дівчина що сидить на ведмеді) з датою 1606. Герб оточувала монограма “A-Z”, “P-B”. Зараз герб та дата відсутні.

З метою визначення характеру залягання, конструкції й планувальних характеристик фундаментів споруди закладено траншею при північно-західному куті “вежі”. Вже на глибині 0,3-0,4 м від при південній стінці траншеї виявлено велику підпрямокутну яму, вщерть заповнену перевідкладеними людськими кістками. Всього зафіксовано 19 поховань. Поховання орієнтовані головами на захід залягали кількома ярусами. У верхньому ярусі переважають дитячі поховання. Поховання в основному безінвентарні, руки переважно складені на грудях або ж випростані вздовж тіла. В заповненні ями поховання № 17 при лівій стегновій кістці виявлено срібну монету кінця XIV ст. Володислава Опольського. Якщо ця монета пов'язана з похованням, то початки цвинтаря слід віднести до другої половини XIV ст., тим паче, що поховання зруйнувало більш ранні захоронення. Під похованнями виявлено дві споруди, опущені в передматериковий шар. Кераміка із заповнення споруди датується в широкому діапазоні – від XI до XIV ст. Підшва фундаменту опущена в материковий пісок. Технологія кладки фундаментів та стін “вежі” характерна для XVII ст.

Отже, т. зв. “оборонна вежа” зведена на початку XVII ст. на території християнського кладовища, початки якого сягають кінця XIV ст. В XI-XIV ст. тут існувало поселення – одне з численних передмість княжого міста Белза, де в XIII-XIV ст. розплановане локаційне місто. Виявлене кладовище розташовувалось навколо церкви, імовірно – св. Івана, що

перестала функціонувати в кінці XVI ст. Мурована споруда виконувала функції цвинтарної каплиці, при ній ще до кінця XVIII ст. здійснювались поховання. На цьому ж місці позначена сакральна споруда на карті Белза Ф. фон Міга 1779-1782 рр.² Оскільки цвинтар належав українській громаді, то, імовірно, що в польській усній традиції ця каплиця отримала означення “аріанської” (відповідник “схизматичької”) каплиці, а згодом, у XX ст. інтерпретована необґрунтовано як “оборонна вежа”.

В результаті досліджень в ур. Вежа виявлено 319 артефактів. Найбільшу кількість становлять керамічні знахідки. Орнамент на фрагментах гончарного посуду переважно лінійно-заглиблений, забарвлення сіруватого кольору. До керамічних знахідок відносимо також фрагменти полив’яних і теракотових кахлів, уламок цегли-пальчатки з зеленою поливою. Скляні вироби представлені дуже малою кількістю знахідок, їх фрагментарність не дає змоги говорити про їх призначення та форми посудин³.

До окремої групи знахідок відносимо: фрагмент шпильки, фрагмент бронзового хрестика, пряслице та два крем’яні відщепи, один з яких використовувався у середньовіччі для висікання іскри в рушницях, та срібну монету другої половини XIV ст., т. зв. руський грошик Владислава Опольського.

Велика Синагога. Історія белзьких євреїв починається з XV ст. У XVI ст. белзькі міщани дозволили осідати їм за містом та збудувати свою божницю. На кадастрі, складеному 1854 р., єврейська дільниця локалізована в північно-західній частині власне міста (на захід від площі Старого Ринку). У 1827 р. в місті існувала одна дерев’яна божниця, збудована у 1807 р. на місці двох попередніх, що згоріли під час пожежі міста в 1807 р. Мурована між 1839-1845 рр. т. зв. Велика Синагога, постала стараннями знаного рабина Соломона Рохаха.

Під час I світової війни місто майже повністю було зруйноване. У часі II світової війни та першого повоєнного десятиліття забудова єврейської дільниці повністю знищена. Зруйновані муровані Велика синагога та Бет-мідраш. Зараз на місці синагог – спортивний майданчик середньої школи.

У 2002 р. на цій ділянці в ур. Школа проводили науково-дослідні роботи працівники Національного університету “Львівська політехніка”. Метою робіт була локалізація споруд єврейського релігійного центру та визначення території, на якій проводимуться заходи з їх консервації та музеєфікації⁴. Мури Великої синагоги вдалося прослідкувати візуально на поверхні ділянки завдяки нерівномірному вигоранню дернового шару.

У 2006 р. на території шкільного стадіону з метою визначення стану фундаментів Великої Синагоги, було закладено дві траншеї. Траншея 1 розпланована при східній стіні єврейської божниці, в центральній частині якої виявлено східну стіну фундаменту Великої Синагоги. Ширина муру становила 1,87 м. У західній частині розкопу на глибині 0,9 м від рівня сучасної поверхні виявлено залишки дерев’яної лаги та кілька фрагментів

дошок, що вказує на існування дерев'яної підлоги всередині синагоги. У передматериковому шарі на глибині 1,86 м виявлено ряд стовпових ямок підпрямокутної в плані форми і чітким геометричним розташуванням, глибина яких сягала 2-3 см.

Траншея 2 закладена при південно-східному куті Великої Синагоги. На глибині 1,98-2,2 м виявлено ряд дерев'яних обгорілих конструкцій у вигляді брусів та дошок, що вказує на забудову даної ділянки перед спорудженням Великої Синагоги⁵.

В результаті археологічних досліджень виявлено значну кількість артефактів: фрагменти гончарного посуду, теракотові та полив'яні кахлі, уламок плитки та фрагменти оздоблення інтер'єру синагоги. Внаслідок науково-дослідних робіт, що проводились на території споруд єврейського релігійного центру в Белзі, можна припустити, що заселення цієї території розпочалося в XIII-XIV ст., на що вказують дослідження 2002 р. Беззаперечно й те, що мурована Велика Синагога побудована на території, що первісно була забудованою. Це підтверджують залишки житлобудівництва, перерізані мурами єврейської божниці.

Монастир ОО. Домініканців. Монастир заснований у Белзі ще у 1394 р. Первісне місце розташування монастиря невідоме. Водночас цілком можливим є закладення комплексу монастиря при пл. Ринок в середині XV ст. (згідно деяких даних – у 1456). В середині XVI ст. (1556) споруджується мурований костел св. Миколая. Північна частина костелу або ж не була зведена, або була розібрана у XVIII ст. через аварійний стан.

У XVIII ст. споруджується в'їзна вежа в північно-східному куті монастирської території. Тоді ж, або на початку XIX ст., зводиться над північним монастирським корпусом триярусна вежа. У часі II світової війни костел зруйновано, збережена тільки його східна частина на висоту стін. З монастирських приміщень зберігся тільки північний корпус, в котрому зараз розташовується міська рада м. Белза.

У 2004 р. з метою визначення стану фундаментів міської ратуші, пам'ятки архітектури XVII ст., при східній стіні будівлі закладено шурф. Товщина культурного шару біля ратуші становила 4,2 м. У шурфі на глибині 2,3 м від рівня денної поверхні виявлено поховання дитини підліткового віку (можливо, хлопчика). Загальна довжина кістяка становила 0,8 м, який чітко орієнтований головою на захід, випростаний на спині, руки покійника складені на животі, черепна коробка була сильно пошкоджена, ліва стегнова кістка досить сильно була зміщена на праву. Стан збереженості решток покійника задовільний. При дослідженні поховання виявлено зрухлявілі куски дерева, що свідчить про трупопокладення у домовині, за християнським звичаєм. Поховального інвентаря не виявлено. Домовина перерізала горілий шар, який залягав у південно-західному куті шурфа.

Археологічний матеріал, зібраний з шурфа, представлений дрібнофрагментованою керамікою. Керамічний посуд – це фрагментами

горщиків з прямими вінцями, прикрашені поливою зеленого та жовтого кольорів. Крім горщиків, знайдено фрагменти покришок, мисок та іншого посуду. У верхніх стратиграфічних шарах траплялись фрагменти черепиці товщиною 2 см. Досить цікаві знахідки уламків кахлів XVIII-XIX ст. з рельєфним рослинно-геометричним орнаментом, покритих поливою зеленого кольору. Крім кераміки у пізньосередньовічних шарах знайдено ковані цвяхи різної величини, фрагменти скляного посуду, здебільшого прозорого. Здобутий археологічний матеріал датується XVII-XIX ст.

Для визначення характеру виявленого муру та планувальної структури частини колишнього монастиря, яка була зруйнована, на ділянці, що примикає до південно-західного кута центральної площі, закладено розвідкові траншеї. Виявлено ряд різночасових мурів, цегляне мощення інтер'єру з цегли та цегли-плінфи, зафіксовано залишки дерев'яних лаг, на які стелилась підлога. В північній частині ділянки досліджено зруйновані поховальні крипти, в яких знайдено поодинокі людські кістки та черепи. Археологічний матеріал, виявлений у траншеях, датується XIV-XIX ст.⁶ Все це говорить про значні руйнування північної частини костелу.

Найраніші матеріали представлені фрагментами горщиків з відхиленими назовні вінцями із загорнутими у середину краями різної конфігурації. Деякі з них прикрашені заглибленим лінійним орнаментом, який розташовувався на плечиках, зафіксовано фрагмент клейма на гончарному посуді, уламок орнаментованої стінки. Виявлено фрагменти пізньосередньовічної кераміки: уламки горщиків, мисок, сковорідок. До керамічних виробів належать також фрагменти кахлів та черепиці. Скляні знахідки представлені фрагментами посудин гутного виробництва, переважно прозорого або зеленуватого кольорів. Серед інших знахідок слід виділити фрагмент скляного браслета темно-зеленого кольору, які були поширені у давньоруський час, розп'яття, виявлене під дерновим шаром, яке, ймовірно, є відносно пізнім та кілька монет – солідів XVII ст.

У цьому ж році проведено археологічний нагляд на вул. 8 Березня, де здійснено шурфування парцелі. Слід відзначити, що, враховуючи рельєф місцевості, досліджувана територія знаходиться на найвищій точці м. Белз і розташована неподалік колишньої єврейської ділянки. Під дерновим шаром виявлено кам'яне мощення з каменю-вапняку, що свідчить про існування у цьому місці вузької дороги (?). При поступовому заглибленні у східній частині шурфа на глибині 1,1 м виявлено зовнішню частину цегляного склепіння підвалу будинку, біля якого на відмітці 3,35 м від рівня поверхні знаходились дерев'яні конструкції у вигляді горизонтальних брусів і дощок, які були обгорілі, що вказує на можливе припинення існування споруди внаслідок пожежі.

Археологічний матеріал, знайдений у шурфі, представлений переважно фрагментами керамічного та скляного посуду. Значну частину знахідок

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ БЕЛЗЬКОГО

становлять уламки кахлів, які орнаментовані рослинно-геометричним орнаментом та мають рамку по зовнішньому краю.

Археологічними дослідженнями в м. Белзі 2003-2005 рр. охоплено територію середмістя та Люблінського передмістя. Археологічні роботи проводились на пам'ятках архітектури та рештках мурованих споруд, що зумовило використання методики архітектурно-археологічних досліджень в зоні реставраційних робіт (з мінімалізацією площ прокопувань до материка).

Археологічні дослідження на території державного історико-культурного заповідника в м. Белзі засвідчують поступове заселення територій Середмістя та Люблінського передмістя в напрямку із сходу на захід, спричинене перенесенням в XIII-XIV ст. центру міського життя з території княжого міста на правому березі р. Солокії до нового міста з Магдебурзьким правом, на лівому березі ріки.

¹ Коструба Т. Белз і Белзька земля від найдавніших часів до 1772 року. Нью-Йорк-Торонто, 1989. 165 с.

² Бевз М. Студії архітектурно-містобудівельного розвитку міста Белза XI-XX ст. // Вісник інституту "Укрзахідпроектреставрація". Львів, 2002. Ч. 12. С. 154.

³ Івановський В., Петрик В., Лазурко О. Звіт про підсумки археологічних досліджень на території державного історико-культурного заповідника в м. Белзі Львівської області у 2003 р. Львів, 2004. С. 5-14.

⁴ Проектні пропозиції консервації фундаментів та впорядкування території стародавніх споруд єврейської культурно-релігійної спадщини в м. Белз Львівської обл. // Архів НДЛ-104 НУ "Львівська політехніка". Львів, 2002. № 6900. Т. I-II.

⁵ Лазурко О. Інформаційний звіт про результати археологічних досліджень Великої Синагоги на території урочища "Школа" у м. Белзі в 2006 р. Львів, 2006. С. 6-7.

⁶ Лазурко О., Івановський В. Звіт про підсумки археологічних досліджень на території Державного історико-культурного заповідника в м. Белзі Львівської області у 2004 р. Львів, 2006. С. 6-8.

ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES ON THE TERRITORY OF BELZ RESERVED PLACE

Ostap LAZURKO

Archaeological-architectonic service of L'viv

Results of investigations on the territory of State historical-cultural reserved place in Belz during 2003-2005 years are presented at the paper. The most perspective for future researches objects are defined.

Key words: reserved place, archaeology, st. Paraskeva church, burial, tower, Jewish quarter, ceramic, Dominican cloister.

Стаття надійшла до редколегії 10.03.2006

Прийнята до друку 15.03.2006